

MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA KARS VE YÖRESİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ

Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY

Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü

Giriş

Başlangıçta Osmanlı Devleti içerisinde Batılı devletlerin koruyuculuğu altında bir özerklik elde etmek gayesiyle girişilen Ermeni patirtisi, zamanla Bakü'den Batum'a, Batum'dan İskenderun ve Basra'ya kadar uzanacak bir büyük Ermenistan idealine dönüşecektir (**Bolsover, 1949: 278 vd.; Adamof, 2001, 107 vd**). Böylelikle uluslar arası bir boyut kazanan Ermeni Meselesi, aynı zamanda İngiltere ve Rusya'nın yürüttüğü emperyalist politikalarda da önemli bir belirleyici haline gelecektir. Bu çerçevede İngiltere, Orta ve Yakın Doğu politikasında Rusya'yı hep tehlike olarak görmüş ve görmekteydi. Bu sebeple Rusya'nın rejimi ne olursa olsun O'nu bölgeden uzak tutmak istiyordu (**İlter, 1996: 46 vd.**). Rusya ise, sömürge politikası ve bu doğrultuda "açık denizlere ulaşma" arzusu çerçevesinde Boğazlar ve Kafkasya üzerindeki politikalarını sürdürmeğe kararlıydı. Ermeniler sömürgecilerin işine yaradığı ölçüde dikkate alınıyorlar, gerektiğinde duygusal etkenler bir yana bırakılarak, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması projelerinde kullanılan şark toplumlarından herhangi biri oluyorlardı (**Ulubelen, 1982: 159, Karabekir, 1995: 135, EKAHİ, 1983, Başbakanlık 432**). Yeni tesis edilen Sovyet rejimi klasik Rus yayılmacılığı için birtakım imkanlar da doğurmuştu. Ama yeni bir güç olarak Amerika, savaş sonrasında iktisadi çıkarları ve Sovyet rejimine müdahil olmak için bölgede rol almaya hazırlanıyordu. Amerika'nın bölgeye gelişi, özellikle iktisadi sebeplerle ve misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'ndan yaklaşık yüz yıl öncesine kadar dayanmaktaydı. Amerika'nın Ermenilere ilgi göstermesinde bu ülkedeki Ermeni lobisinin de önemli etkisi olmuştu. Birinci Dünya Savaşı içinde hem Müslümanlar hem de Ermeniler için yaşanan trajedi sonrasında misyonerlerin Ermeni propagandası Amerika'da önemli bir yankı uyandırmış, Savaş sonrası da devam edecek olan Amerikan yardımları ve yardım cemiyetleri Anadolu'ya akmıştı. Hatta savaş sonrasında Amerika bölgeye bazı savaş gemilerini de göndermişti (**Grabill, 1971, Minnesota, 395; Bayur, 1971: 176, Erol, 1973, Bilgi, 60**). Bu ortamdan yararlanmak isteyen Ermeniler, Erivan merkez olmak üzere geleceğin büyük Ermenistanı'na temel teşkil edecek hür ve müstakil bir Ermenistan yaratmaya çalışmaktaydı (**Kurat, 1990: 459 v.d.**). Öte yandan Mondros Mütarekesi'ni imzalamış ve paylaşılmaya hazır hale gelmiş Türk topraklarından en büyük payı kapmanın heyecanını yaşamaktaydı (**Yavi, 2001: 62 vd**). Nitekim Ermenilerin bu heyecanla giriştikleri birtakım olaylar, Kazım Karabekir'in askeri müdahalesine zemin hazırlayacaktı (**Karabekir, 1960, Türkiye 1171; TİH III, 1995**).

Birinci Cihan Savaşı'nın galipleri daha önce üzerinde mutabakat sağladıkları görüşler doğrultusunda projelerini yürürlüğe koyarken, ülkesi yer yer işgal edilmiş, istiklalî gasp edilmek istenen Türk milleti de bir tepki olarak Milli Mücadele'ye girişti.

Rusların Bölgeden Çekilmesi ve Ermeniler

Ashında savaşın son yıllarında Sovyet Rusya'nın İran, Türkiye ve Kafkas politikası karşısında İngiltere bütün dikkatini bu bölgeye, buradaki cemaatlere, özellikle de

2 MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA KARS VE YÖRESİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ

Ermenilere çevirmişti. Onun için Mondros Mütarekesi metnine; Doğu Anadolu vilayetlerinin Ermenilere verilmesinin alt yapısını kurmak ve güya Ermenilerin can güvenliğini sağlamak düşüncesiyle, 24. Maddeyi koymuşlardı (**Türkgeldi, 1948, TDT**). Yine Mütareke gereğince Türk ordusu Kafkasya'yı boşaltıp, 1914 sınırlarına çekilecekti. Savaş içinde Rus ordusuyla birlikte Türklere karşı oldukça şiddetli davranan Ermeniler, 1918 yılı başlarından itibaren de Sovyet rejiminin kurulması ile ortaya çıkan boşluktan yararlanarak Kafkasya'da aynı eğilimi gösterdiler (**SDFP I, 1951: 16 vd.; Sonyel, 1993: 387-430**). Ermeni meselesinde Sovyet Rusya'nın Müttefiklerden ve Amerika'dan daha samimi olduğu ve Erivan Ermenistan'ının Sovyetlerin himmetiyle olduğu Amerikan basınında yer almıştı (**Ulagay, 1974: 16 vd**). 1917 Ekim devriminden kısa bir süre sonra 15/28 Kasım 1917'de, Bolşeviklere karşı Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Maverai Kafkas Hükümeti kurulmuştu. Fakat bu siyasi teşekkül 26 Mayıs'ta dağıldı (**Gökdemir, 1989: 19**). Bunun üzerine 31 Mayıs 1918'de imzalanan Osmanlı-Ermeni Dostluk ve Barış Anlaşması, Türk-Ermeni ilişkilerinde bir yumuşama ve uzlaşma havasını getirmek üzereyken, Müttefiklerin, özellikle de İngiltere'nin devreye girmesiyle bu gelişme engellendi. Bakü için İngiliz-Osmanlı mücadelesinin devam ettiği günlerde dağılma eğilimi gösteren Ermeni birliklerinin, Osmanlı askerine teslim olmak isteği, Sovyet Rusya yanlısı Bolşevik Ermeniler ve İngiltere taraftarlarınca engellendi (**Libarıdian, 2001, İletişim, 220**).

Bu dönemde Ermenistan'ı yönetenler arasında Menşevik İngiliz taraftarları yanında Bolşevik Rus yandaşları da bulunmaktaydı. Genellikle Taşnak örgütü mensubu olup, aynı zamanda ırkçı bir çizgide bulunan Menşeviklere karşılık, Bolşevik veya sosyalist Ermeniler de aynı derecede milliyetçiydiler (**Lenin, 1993, Sol Yayını, Metel, Yeni Batı Trakya Dergisi Yay.: 45**). Daha savaş yıllarında Rusya tarafından desteklenen Ermeni hareketinin gelişmesi için şartlar uygundu.

Sovyet Rusya kendi askerini çekmesine rağmen Kafkasların Türklerin eline geçmesini istemiyordu (**Korganof, Massis 1927, 211; Türközü, 1995, TKAE, 150**). Daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce on binlerle ifade edilen sayıda Ermeni'den Rus ordusu içinde veya müstakil olarak askeri birlikler oluşturulmuştu. Brest-Litovsk Anlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu'dan çekilen Rus askerinin yerini çoğunlukla Ermeni birlikleri doldurdu. İç huzuru korumak adına da Ermeni milis teşkilatları kurulmuştu. Mahalli idareler Ruslar tarafından Ermenilere devredilerek, bu bölgede bir Ermeni devleti kurulması için bütün hazırlıklar tamamlandı. Bu aşamada Ermeniler kin ve intikam duygularıyla Türklere karşı saldırıya geçip, Türk köylerini basıp katliam ve yağmaya başladı (**Türközü, 1995: 34, Altınay, Temel 1998: 223; Karabekir, 1939**). Mütareke sonrasında büyük devletlerin müdahalesini sağlamak için Hristiyanların katledildiği propagandasını da yoğunlaştırdılar. Bu propaganda özellikle IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa aleyhinde yoğunlaştı. Sonuçta Karadeniz Ordusu istihbaratına malzeme topladığı suçlamasıyla General Milne, Yakup Şevki Paşa'nın geri çağrılmasını istedi (**Jaeschke, 1986: 102**). Yakup Şevki Paşa 14 Nisan'da Erzurum'dan ayrılmış ve XV. Kolordu'ya çevrilen ordunun başına 3 Mayıs'ta Kazım Karabekir gelmişti. Avrupa merkezli Ermeni örgütleri yalnız propaganda ile yetinmeyip, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı memleketinde silahlanmış ve tedhiş hareketlerine girişmişlerdi (**AOD, 1995: 266 vd.; Dayı, 1997: 48 vd.**).

1918 Mart'ından itibaren Bakü'de hakim olan Bolşevik Şuamyan Hükümeti Mart ayı boyunca Müslümanlara katliam uyguladı. On iki bin kadar Müslüman öldürüldü. Ermenilere karşı yapıldığı iddia edilen mezalim konusunda Batı matbuatından geri kalmayan Sovyet basını, özellikle de Pravda ve İzvestia Müslümanlara yapılan katliamlardan hiç bahsetmedi (**Kurat, 1990: 478, Hartill, 1990: 191**). Bu gazeteler 25 Nisan 1918'de Kars'ın Subatan köyünde 750 kişi ve 29 Nisan'da Gümrü'den

Ahılkelek'e nakledilen üç bin kadın, ihtiyar, çocuğun katlinden, Kulp ve Erivan'daki köylerin yakılıp yıkılmasından hiç bahsetmediler. 1 Mayıs'ta Şiştepe ve Dörkene'de 60 çocuk, kadın ve erkeğin katli, Ahılkelek, Arpaçay köylerinin yakılması ve ahalisinin öldürülmesi, Kars ve Gümrü'deki Türk esirlerin öldürülmesi gibi daha pek çok olay söz konusu dahi olmadı. Rus ordusu çekilirken Ermenilerin Türk ve Müslüman nüfusa karşı katliamlara göz yummuş, Osmanlı ordusu Kafkas hareketına başlayınca kadar katliamlar sürmüştü. Ermeni propagandasının etkisi altında kalan Batı ülkeleri bu katliamları görmüyordu. Halbuki bölgedeki katliamlarla ilgili olarak, 17 Nisan 1918'de Motoyef, 27 Haziran 1918'de Nazarbekof'un Ermeni katliamları hakkındaki raporlarından başka, Vakataş Villy de bu katliamlarla ilgili raporlar hazırlamış ve üstlerine sunmuşlardı (**Anadol, 1982: 169-175; Saral, 1970: 55-78; Türközü, 1995: 63 vd.; Hartill, Kastaş 1990, 287**). Ermenilerin sebep olduğu insanlık dışı olayların (YTKDAS, 1991, Kars Valiliği: 374) görmezlikten gelinmesi ve bölgedeki güç boşluğu yeni katliamları beraberinde getirdi ve Kasım ayı içinde de Sultanbey, Sis, Arpaçay, Hemkol köylerinde, Haçik karyesinde, Akbaş'ta yağmalar ve katiller birbirini izleyen saldırılarda, Müslümanların 1300 koyunu, 11 sığır ve çobanı ve 11 atı çalınmış, ambarları yağmalanmış, yiyecek ve içecekleri toplanmıştı (**ATASE, Kıs 23, D.151, F: 4-8; Kıs.251, D.7, F: 7-41, 7-42; Kıs.1, D.126, F: 95**). Bu durumdan Sovyet Rusya ve Müttefiklerden özellikle İngiltere memnun görünmekteydi. Onlar bu yolla bölgedeki hakimiyetlerini sağlamlaştıracaklarına inanmaktaydı. Zira İngiltere kendisine Ermenileri ve Çar taraftarlarını, (**Sonyel, 1970: 314**) Sovyet Rusya da, bölgedeki Bolşevik unsurları müttefik olarak seçmişlerdi. Onun için General Dunsterville komutasında Enzeli'den Bakü'ye harekete geçen İngiliz birlikleri içinde Çar taraftarı Ruslar ve Kazaklarla Ermeniler de vardı. Bu hareketin sebebi ise, Bakü'nün Türklere ve Sovyetlere kaptırılmamasıydı. Bu durum 15 Eylül 1918'de Bakü'nün Türk birliklerince alınmasına kadar devam etti (**Hopkirk, 1995: 159-250**). Ancak kısa süre sonra Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa süre sonra şehir İngiliz General Thomson tarafından 17 Kasım 1918'de alınarak Ermeni ve Çar taraftarı kuvvetlerin kontrolüne bırakıldı. Bu sıralarda Osmanlı Başkumandanlık Karargahı, İngilizler Bakü'de uzun süre kahlırsa Azerbaycan'ın çoğunu Ermenilere vererek kuvvetli bir Ermenilik vücuda getirip, Kafkas, İran ve Gürcistan işlerini yürüteceğini düşünüyordu (**BDHTHKC, 1993: 583**). Bu çerçevede Ermenilere siyasi ve askeri yardımlarda bulundu. Ermeni subayı Ohannes Apresyan, hatıratında, İngilizlerin Ermenilere yaptığı yardımları ayrıntılı olarak anlatmaktadır (**Hartill, 1990: 190**).

Mondros Mütarekesi Sonrasındaki Ermeni Faaliyetleri

Kafkasya'dan Türk ordusu çekilince sadece Ermeni ve Gürcüler değil, Türkler de milis teşkilatları ve mahalli şuralar oluşturdu. Aslında askeri güç bakımından Ermeniler, bölgede hakimiyet kurabilecek durumda değildi. Fakat İngiliz kuvvetlerinin desteği onları güçlü kılıyordu. Zaten 1919 yılı başından itibaren İngiliz kuvvetleri de, aldıkları yerleri Ermenilere teslim etmekteydiler. Dolayısıyla İngiliz nüfuzu Ermenilerin bölgeye iyice yerleşmesini sağladı. İngiliz desteğinden cesaret alan Ermeniler, Türkleri imha ederek yörede nüfusça çoğunluğu sağlamak için büyük katliamlara başladı (**Karabekir, 1960: 307 v.d; Dursunoğlu, 2000: 53 v.d.**). Türklerin silahsızlandırılması adına bir yandan halkı topyekün soyarken, öte yandan elinden gelen her türlü zulmü yapmaktan çekinmiyordu. Karabekir Paşa önce İngiliz İtilaf Komiseri Rawlinson'a, daha sonra Harbord Heyeti'ne ve Erivan Ermeni yönetimine bu katliamları rapor ve şikayet etmiştir (**Karabekir, 1960: 505**). Rawlinson, Kazım Paşa'nın şikayetleri ile ilgili mahallinde yaptığı incelemelerde Türklerin haklı olduğunu tespit ettiği gibi, Kars ovasında Ermenilerin yaptığı korkunç işkence ve katliamları da bizzat görmüş, Zivin'den Tiflis'e

4 MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA KARS VE YÖRESİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ

İngiliz ordu karargahına çektiği bir telgrafta; İslam halkın Ermenilerin insafına bırakılmamasını insanlık namına istirham etmişti. Rawlinson'un bu tavrında bölgeye yaptığı gezilerde şahit olduğu hadiseler ve Ermenilerin Rawlinson'un maiyetindeki askerlere bile saldırmalarının önemli payı vardır. (Rawlinson, 1923: 217, 227) Bazı Ermenilerin hatıratlarında da bu olaylar ve İtilaf komiserinin anlattıkları doğrulanmaktadır (Hartill, 1990: 187). Rawlinson ayrıca, Ermenilerin disiplinsiz davranışlarından ve işkencelerinden kendilerinin de sorumlu tutulacağına işaret etmekten de geri kalmamıştı. Zira, düzlük sahada amaçlarına ulaşan Ermeniler, dağlık olan Oltu ve Ardahan bölgesinde ise aşiretlerle karşılaşmış, Eyüp Paşa başkanlığındaki bu aşiretler, Ermeni hareketini durdurmuştur (Rawlinson, 1923: 215).

İngilizler çoktan beri yoğun propaganda altına aldıkları Ermenilerin, Mütareke şartlarına uygun olarak Anadolu ve Kafkasya'yı teslim alabilmek için Türklere karşı yönlendirmişlerdi. Öyle ki; Bazen İngiliz subaylar doğrudan Ermeni birliklerinin başına geçmiş, Türk sınırlarına yığınak yapan Ermeni askerlerine İngiliz üniformaları giydirilerek, Ermenice bilen İngiliz subayların komutasına verilmişti. Bu durum Osmanlı resmi kayıtlarına kadar girmişti (BBOADN, Belge: 8339/98, 7620).

Ermenilerin bu tür kıyım ve zulümlerinde 1919 yılı Ocak ayında açılan Paris Barış Konferansı'ndaki Müttefiklerin tutumu önemli bir etken olmuştu. Müttefikler, daha Osmanlı temsilcilerini çağırmadan, Ermeni Cumhuriyeti delegasyonu başkanı Ahorianian ile Milli delegasyon temsilcisi olarak bütün Ermenileri temsil ettiği iddiasında olan Bogos Nubar Paşa ile görüşüp, onları dinledi. Bu görüşmelerde Doğu Anadolu ve Çukurova'nın da içinde bulunduğu Büyük Ermenistan'ın kuruluşunun uzun uzadıya tartışıldığı görülmektedir (Olcay, 1981, AÜSBF, 600; Gürün, 1983: 249). Esasen Bogos Nubar Paşa ve Ahorianian'ın isteklerinin Müttefikler tarafından afaki ve tamamen hayali bulunduğu anlaşılacakla beraber, (George, 1938; Churchill, 1969: 85-88) kendi çıkarlarını da dikkate alan İngiltere, Fransa ve İtalya yine de tavizkar bir tutum sergilemiştir. Bunun sonucunda Paris Konferansı'nda bir Ermenistan kurulması ve Büyük devletlerden birinin mandasına verilmesi genel bir kanaat halinde ortaya çıktı. Ermenistan kurulması en azından Doğu Anadolu topraklarının bir kısmının Ermenilere verildiğinin ilan edilmesi bölgede durumu gerginleştirmeye yetti. Sonuçta bölgedeki İngiliz ve Amerikan temsilcileri de bundan rahatsız olmuşlardı (Rawlinson, 1923: 153; Gökdemir, 1998: 154). Hatta Amerikan temsilcileri İngiltere'nin bölgede uygulamak istediği Ermeni-Gürcü taksim planını da adaletsiz ve mantıksız olduğu şeklinde eleştirdi. Bunun üzerine Paris Barış Konferansı sırasında Balfour Amiral Calthorpe'a İngiliz Hükümeti'nin amacının; barış anlaşmasında "milyonlarca zavallı insanın geleceğini" garanti etmek olduğunu bildirmişti. Burada kastedilen zavallı insanların Ermeniler olduğu anlaşılacakla. Nitekim kısa süre sonra halen Türkiye'de yaşamakta olan Ermenilerin sayısının hiç de zannedildiği gibi olmadığı anlaşılacak ve bunun üzerine, Ermeni göçmenlerden mümkün olduğu kadar büyük kitlelerin bölgeye gönderilmesi gündeme gelmişti. İtilaf Devletleri bölgedeki Ermeni nüfusun azlığını daha önce yaşanan olaylara bağlayıp, birçok Ermeni ve Rum'u daha önce Osmanlı ülkesinden kaçırdıkları veya sürüldükleri iddiasıyla, göçmen statüsünde bölgeye geri gelmeye teşvik ediyorlar ve dönenler de oluyordu (AOD; 202 v.d.). Aslında Osmanlı idaresinde yaşayan Ermeniler bölgede Türk Müslüman nüfusa göre çoğunluğu hiçbir zaman sağlayamamışlardı. Müttefiklerin ve Ermenilerin iddiası; Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında göç ettirilmesi ve sözde katliam yapıldıkları için azınlığa düşükleriydi. Oysa hem Osmanlı resmi kayıtları hem de o döneme ait araştırmalarda durumun böyle olmadığı açıklıkla görülmektedir (McCarty, 1983: 23-48; Krikorian, Routledge&Paul 1977, 150; Cuinet I, 1892: 138, 617, II, 1891: 322; Dayı, 1997: 107-111). Ona rağmen Yardım işleri yöneticisi Herbert Hoover; Erivan ve Doğu Anadolu'da

1.5 milyon Ermeni olduğunu, 400 binden fazla Ermeni'nin kaçtığını, 400 bin kadarının hala Türkiye'de olduğunu savunuyor ve 150 bin kişilik karakollarla Ermenilerin korunmasını istiyordu. Ayrıca eski Türk Ermeni bölgesinin tümü ile Türkiye ve Kürdistan'ın bir bölümünün tarımsal amaçla kullanılmasının sağlanması için Ermenilere bırakılmasını da isteyen Herbert'e göre, Gürcistan'dan Karadeniz'e bir çıkışın da sağlanması zaruridi (**Akgün, 1981: 58**).

Türlere ve Bolşeviklere karşı korunması için, Kurulması düşünülen Ermenistan'ın bir büyük devletin mandasına verilmesi genel kabul görmesine rağmen mandaterin kim olacağı henüz belli değildi. Lloyd Goerge göre, İtalya ve Fransa bu görevi yüklenmezlerdi. Onlar başkaca mandalarının ağırlığı altındaydı (**George, 1938: 1255 v.d.**). Kaldı ki, Fransızların işgaline bırakılan Çukurova'nın da Büyük Ermenistan projesinin bir parçası olması Fransızları rahatsız etmekteydi. Boğazlar ve İstanbul'un Manda altına alınması da gündeme gelince ABD Başkanı Wilson Ermeni projesine karşı daha ılımlı bir yaklaşım sergilemeye başladı. Buna bağlı olarak ABD'nin bu görevi en iyi yürütecek devlet olduğu fikri gelişti. Eğer Amerika Kafkasya ve Ermenistan mandasını üstüne alırsa Rusya'ya karşı Türkiye'nin yerine güçlü bir tampon olacak ve Amerika Türkiye'nin paylaşılmasına göz yumacaktı. Bu çerçevede 1919 Eylül'ünde General Harbord başkanlığındaki bir heyet de Doğu Anadolu'da Amerika adına bu planın uygulanabilirliği konusunda incelemelerde bulunmuştu. Sonuçta Wilson bu planı benimsemesine rağmen Amerikan Kongresi bunu kabul etmedi. Esasen, Harbord'un raporunda Ermeni katliamı, Ermeni nüfusu ve iddialarının gerçekçi olmadığı ve Ermeni mandasının Amerika için karşılıksız mali ve askeri yük getireceği görüşü özetlenmişti. Harbord kendilerinin peşin hükümle işe başladıklarını kabul edip, iddialar ve propagandaların tutarsızlığını da ifade etmiştir (**Akgün, 1981: 58-76**). Aslında Amerika'nın Ermeni Mandasını reddetmesi de çok kolay olmamıştı. Amerika'daki Ermeniler ve Ermeniciler güçlü ve etkili lobiler oluşturmuş ve Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya bol miktarda Amerikan yardımı akıyordu (**Grabill, 1971: 247-268**). Buna rağmen 1920 başlarında toplanan Sanremo Konferansı'nda da Müttefikler hala Amerika'nın bu işi yüklenmesine yönelik çabalar ve manevralar içindeydi.

Uluslararası barış görüşmelerinde alınan ve tartışılan bu kararlar ile Ermenistan'ın alt yapısını oluşturmaya çalışan bölgedeki İngiliz siyasi ve askeri temsilcileri Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ermenileri cesaretlendirirken bölgedeki huzuru da sabote ediyordu. Ayrıca İngilizler Mondros Mütarekesi sonrasında bölgedeki Osmanlı ordularının çekilişini çabuklaştırmanın yanında silah ve mühimmatlarına el koyarak bir daha toparlanmalarını da engellemeye çalışıyordu (**Jaeschke, 1986: 104 v.d.**). Onun için 6 Ocak 1919'da İngiliz Generali Walker Gümrü'de Ermeni Dışişleri Bakanı Tigranyan ile görüşüp Kars'ın askeri yönetiminin İngilizlerce yürütüleceği, sivil yönetimin ise Ermenilere verileceği konusunu karara bağladıktan sonra, 13 Ocak 1919'da General Beach başkanlığında 200 kişilik İngiliz müfrezesi ve Ermenilerden müteşekkil 50-60 kişilik bir heyet ile İngiliz Askeri Valisi Temperley daha önce halk oylaması ile Türkiye'ye katılan Kars'a gelmiş, ama halkın Kars'ın Ermenilere verilmesi kararına gösterdiği tepki üzerine Gümrü'ye geri dönmüştü (**Gökdemir, 1998: 87 vd.; Dayı, 1997: 132**). Geri dönmekle beraber İngiliz yetkililer, Ermeni göçmenlerin yerleşmelerine izin verilmesi konusundaki istekleri Şura tarafından reddedilince 12 Nisan'da Kars'a zorla girip, meclisi ve Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'ni dağıtarak Başkan Cihangiroğlu İbrahim dahil bütün üyelerini Malta'ya sürdü. Yönetim Ermeni Osebyan ile Garganof'a bırakıldı. Bunun üzerine bölgede kargaşa iyice arttı (**Gökdemir, 1998: 90-96; Dayı, 1997: 151-152**). Ancak Amerikan Yardım Kurumu'nun yardımları olmasa Ermeniler bölgeyi işgal edemezlerdi. Bu yardımlar çok zor şartlarda yaşayan Müslümanların Hıristiyanlara hasetle bakmalarına sebep olmakla,

6 MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA KARS VE YÖRESİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ

düşmanlığın armasına vesile olmuştu. yine Rawlinson'un ifadesiyle; Kars'ta her zaman için nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler, Azeriler ve Tatarlar oluşturuyordu ve Ermeniler de bulunmaktaydı. Hakem rolüyle bölgeye gelen İngilizlerin Kars'ı Ermenilere vermeleri hem onları kıskırtmış, hem yeni kavgaların sebebi olmuştu ve Rawlinson'a göre bu, Yüksek Konsey'in hatalarından birisiydi (**Rawlinson, 1923: 153**).

Gümrü'den takviye edilen Ermeni askerleri, İngilizlerin himayesinde bölgenin her tarafına yayıldılar. Müslümanları yok edip Ermeni göçmenler yerleştirerek nüfus çoğunluğunu elde etmek için faaliyete geçtiler. Bunun için her gün yüzlerce Türk katledilmeye başlandı. Haziran ayında Sarıkamış'tan gelen yüz Türk ailenin hayvan ve tahılları ile kadınların ziynetlerine el koyan, dört Temmuz'da Akkale'nin dört köyünü basan ve halkını katleden, beş Temmuz'da Karakurt ve Kelbantepe köylerini basıp halkını şehit eden Ermeni komiteleri (**Hartill, 1990: 182-192; Dayı, 1997: 153-157**), 12 Temmuz'da Gazikaya, Antep, Armutlu, Başköy,'e baskın yapıp malları yağmalayıp, birçok Türk'ü öldürmüş, Bulaklı köyünü basıp yağmalamıştır. Kurudere köyünü basıp yağma ve kıtalde bulunmuşlar, Kars Kağızman bölgesinde ezan okunmasını yasaklamışlar, Erkek, Güreli, Bevekli, Savçakkolu köylerini basıp halkını sürmüşler, 20 Temmuz'da Berdik ve Kaluk köylerini basıp hayvanlarına el koymuşlar, (**Karabekir, 1960: 305-331; Rawlinson, 1923: 196-227**) Nahcivan, Kağızman, Kars, Sarıkamış, Bayezid, Çıldır, Göle, Oltu, Kosor, Erzurum, Gümrü, Bayburt, Pasinler, Tortum şehirleri ve bunlara bağlı köylerde müteaddit defalar Türklere karşı katliam ve yağma yaptıkları, kadınlara tecavüz ettikleri ve çocukların kulak, burun gibi organlarını kesmek yoluyla işkence ettikleri resmi raporlara geçmiş, (**ABGKAEM, 1997, 1998, Başbakanlık, 360, 490; İADOMH, 1919**) bu tavir 1920 yılı Sonbahar'ında XV. Koloradunun hareketına kadar sürmüştür. Ermeni tecavüzlerinin had safhaya ulaşması yöredeki Türkleri de savunma için örgütlenmeye sevk etmiş ve Türk ahali başlangıçta hoşgörüsüyle baktığı İngilizlere olan kızgınlığını da açığa vurmaya başlamıştı. Aslında İngiliz temsilciler Türk ahali ile aralarının açılmasına sebep olan Ermeni saldırılarının yarattığı rahatsızlığın farkındaydılar. Hatta bunlardan birisi de İngiliz İtilaf Komiseri Rawlinson'du. Bu gelişmeler ve Ermenilerin yaptığı zulüm Amerikalılar ve Amerika'da da yankılar bulmuştu. Nitekim 19 Kasım 1919'da bölgeden ABD Dışişleri Ofisine yazılan raporda; *"Ermenilerin kendilerini kutsal bir dava uğruna öldürtmek gibi bir tutkuları vardır ve bu tutkularını, komşularıyla kavga ederek, en iyi tatmin yolu bulurlar. Bugün için, onları kimse özellikle kılıçtan geçirmek istemiyor, ama yakın gelecekte başlarına iş açmak üzere kıskırtmada bulunacaklarına güvenilebilir"* denilmektedir (**Duru, 1978: 59**). Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Bristol de; *"Ermeni kıyımı konusunda verilen bilgilerin politik amaçlarla büyütüldüğünü ve gerçekleri yansıtmadığını"* söylerken, Ermenistan Mandası fikrine karşı olmasının sebebini de; *"bunun Türkiye'yi yağma etmek isteyen İtilaf Devletlerinin bir planı olduğunu"* kaydeder (**Evans, 1971: 260**). Aslında bu ifadelerin yoruma ihtiyacı bulunmamaktadır. Ayrıca raporda Ermenistan kurulması fikrinin gerçekçi olmadığı ve en istenmeyen şey olan böyle bir şeyin yapılmasının bölge nüfusunun % 85'nin yani Türklerin düşmanlığına sebep olacağı da vurgulanmaktaydı.

Ermenilerin Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaptıkları mezalim ve bu bölgelerin geleceği konusundaki endişe, Mustafa Kemal Paşa tarafından da Paris Barış Konferansı'na, Müttefiklere, Amerika'ya ve tarafsız ülke temsilcilerine bir nota ile bildirilmişti (**AMDP I, 1983: 154**). Erzurum Kongresi'nin toplanmasındaki en önemli sebep de Ermenilerin istekleri ve tavırlarıydı (**Sonyel, 1969: 46**). Ancak Ermeni saldırıları devam ederken bile bölgede Ermenilere kıyım yapıldığı veya yapılacağı hakkında raporlar düzenleyen ve hükümetlerini acele hareket etmeleri konusunda teşvik eden İngiliz ve Amerikalı temsilcilere rastlanmaktaydı. Mesela Rus Ermenistan'ında

bulunan Green ve Müttefik Komiseri Albay Haskell Ermenilerin durumları ve Türklerin 1915'ten daha büyük olaylara hazırlandıkları hakkında raporlar düzenlerken, İngilizlerin de bölgeden çekilmesinin Ermeni katliamı için davetiye çıkaracağı konusunda hükümetlerine uyarılarda bulunuyorlardı (Akgün, 1981: 64). Ayrıca İstanbul'daki Mr. Hohler'in Mr. Kidston'a yazdığı 4 Ağustos 1919 tarihli mektupta; bazı şeylerin eskisinden daha kötü olduğunu, katliamın Nahcivan'a kaydığını, Kafkasya'dan ayrılmak üzere olan Milne'in buraya özür kabilinden asker göndermeye yanaşmadığını, haklı olarak birçok Türk'ü kovup, Rum ve Ermenilerin mal ve mülklerini geri verdikten sonra, onların güvenliğini sürekli sağlamadıkça yapılan işin bir şeye yaramadığını bildiriyor, Anadolu'yu manda altına alamayacakları ve aldıkları sorumluluğu tam olarak yerine getiremeyeceklerini itiraf ediyordu (Şimşir, 1973: 68 vd). Bu arada Ermeniler de olabildiğince propaganda yaparak Müttefikleri bu konuya doğrudan müdahale etmeleri konusunda hareketlendirmeye çalışıyordu. Nitekim Ermenistan Cumhuriyeti geçici Başbakanı Sikhattissian Amerika'nın Ermenistan'a Müttefik birliklerinin sevkı için Fransa'yı zorlamasını isterken, James N. Gerard başkanlığındaki Ermenistan Bağımsızlık Komitesi, "Enver, Kemal, Rauf ve diğer arkadaşlarının" çiğnedikleri Mütareke şartlarının eksiksiz uygulanması konusunda Müttefiklerin harekete geçmesini isteyen bir notayı Barış Konferansı'na vermişti (Ulagay, 1974: 50 vd).

Ermeni propagandası etkili olmuştu ki, 21 Ağustos 1919'da Wilson, Damat Ferit'e gönderdiği bir notada; Kafkasya ve başka bölgelerde Ermenilerin öldürülmesi engellenmezse, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölgelerinde Wilson Prensipleri'nin 12. Maddesi ile tanınan bağımsızlığın geri alınacağı ve barış şartlarının Türkler aleyhine değiştirileceğini bildirmişti (Brykloğlu, 1959: 5). Türkler kontrollerinde olmayan Kafkaslardaki olaylardan da sorumlu tutuluyor, Ermenilerin yaptıkları gündeme getirilmiyordu. Sonuçta Ermenilerin Türklere yaptığı zulüm, propaganda ve Müttefik ihtiraslarının gölgesinde kalıyordu. Ona rağmen mızrağı çuvala sığdıramayan Batılılar, kendi aralarındaki yazışma ve görüşmelerde Ermeni iddialarının gerçekçi olmadığını itiraf etmek durumunda kalırken, (Rawlinson, 1923: 153; Şimşir, 1973: 225 vd; Evans, 1971: 260) kurulması düşünülen Ermenistan için yeterli Ermeni nüfusun olmamasından yakınmaktaydı. Ama Müttefiklerin bu eksikliği kapatacak fiziki güçleri de yoktu. Az sayıda da olsa bölgede bulunan İngiliz birliklerinin çekilmesi yetersizliklerinden kaynaklanmıştı ve İngilizler bunun, Türk Milliyetçileri tarafından güçsüzlük ifadesi olarak algılanacağı ve Hıristiyanlara karşı davranışlarını vahşileştireceği kanaatindeydi. Bu konuyla ilgili olarak, General Milne, Savaş Ofisi, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasında yazışmalar olmuştu. Bu sebeple Ermenilerin silahlandırılmasından vazgeçilerek, bu uygulamanın Ermenilerle komşuları arasında daha çok anlaşmazlıklara sebep olacağı, Gürcü ve Azerilerin kaybına sebep olmadan ılımlı bir desteğin gereği üzerinde durulmaya başlanmıştı (Şimşir, 1973: 215 vd, 225 vd).

Bütün bu karmaşa ve tedirginliklere rağmen Ermeni olayı Batı nezdinde illa da çözülmeliydi. Çok öncelerden beri yaptıkları gibi Ermeniler kendi çıkarlarının bir parçasıydı. Ermeniler Türklere zulmedip, öldürüp, mallarını yağmalarken ses çıkarmadıkları gibi, Ermenilere askeri, siyasi destek yanında, iaşe olarak da özellikle Amerikalılar bol yardımda bulunmaktaydı. Yardım Komisyonu üyesi Amerikalılar, muhtemelen rahat hareket edebilmek adına, yapılan yardımda ayırım gözetilmeyeceği, ihtiyacı olan Türk ve Müslümanlara da yardım edecekleri sözünü vermelerine rağmen, her tarafta Ermeni muhtaç aramışlar ve bulamadıklarında sıvışıp gitmişlerdir (Karabekir, 1991: 164). Bu yardımlar çerçevesinde Amerikalılar Ermeni ve Gürcü binlerce çocuğu himayelerine alıp beslerken, aynı zorlukları yaşayan Türk ve Müslümanlar sözde insani yardımın dışında bırakılmıştır.

8 MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA KARS VE YÖRESİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ

Bir taraftan Ermenilerin bölgeye hakim olma çabaları ve bu yolda şiddet ve zulümleri sürerken, diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türkiye'nin kurtuluşu ve bağımsızlığı için mücadele başlamıştı. Bu mücadelenin ilk adımlarından biri olan Erzurum Kongresi'nde, Ermenilerin sahiplenmek istediği Doğu Anadolu ve Türklerin yaşadığı tüm vatan topraklarının birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu kararı alınmış, bunun için topyekün mücadeleye karar verilmişti (**Karabekir, 1991: 106 vd.**).

Sonuçta gerek Ermeni mezalimi, gerekse Ankara-Sovyet Rusya irtibatının Ermeniler tarafından engellenmesi dolayısıyla, Kazım Karabekir 26 Nisan'da havaların düzeldiği bir sırada harekate geçmek üzere TBMM'ye başvurdu. (Karabekir, 1991: 706 vd) Mustafa Kemal Paşa diplomatik sebeplerle hareketin geciktirilmesini gerekli görüyordu. Bu yaklaşımda henüz anlaşma zemini aranmakta olan Sovyetleri tedirgin etmemek amacı da rol oynamış olmalıydı. Kazım Karabekir hazır olduğunu bildirdiğinde yeni şartların nazikliği nedeniyle hareketin biraz gecikmesinin yararlı olacağını düşünüyordu (**Atatürk, 1982: 478**).

Ermenilere mutlaka vurulması gerektiğine Mustafa Kemal de inanmaktaydı. Fakat Sovyetlerle birlikte hareket ederek Kafkaslar'daki hükümetleri tanırsanız ve onlar da Türkiye'yi tanırsa Kafkas Seddi yıkılacak ve Türkiye bir nebze de olsa rahatlayacaktı (**Selek, 1981: 423; Bıyıklıoğlu, 1981: 30; Doğanay, 2001: 76-85**). Ancak 15 Haziran'da Ankara'ya ulaşan Sovyet mektubu, Sovyet Rusya'nın da Ermeniler ve Ermenistan konusunda kendi çıkarlarının peşinde olduğunu gösteriyor ve Ankara'yı zorda bırakıyordu. Sovyet Komiseri Çiçerin bu mektubunda "eski Ermeni vilayetleri" addedilen yerlerin Ermenistan'a bırakılmasını istiyordu. (**Karabekir, 1960: 784 vd.; Tansel, 1973: 222**) Hal böyleyken bölgede Amerikan istihbaratçısı Binbaşı Devoyantz daha Nisan ayı başlarında Bolşeviklerin Türkleri Ermenilere saldırmaları konusunda teşvik ettikleri şeklinde görüş bildiriyordu (**Duru, 1978: 84 vd.**). Belki de 4 Haziran'da Kazım Karabekir'in müracaatına binaen, 6 Haziran'da savunma amaçlı bir harekate izin verilmişken bundan vazgeçilmesinin sebebi de bu mektuptu. Sovyet Rusya bir gün Ermenistan'ın Bolşevikleşeceği düşüncesiyle, Doğu Anadolu'da Türkiye aleyhine ve Ermenistan lehine toprak talebinde bulunarak Çarlık ihtiraslarına ulaşmak istiyor olmalıydı. Bu gelişmeler çerçevesinde Doğu hareketi yapılıncaya kadar Sovyetlerle bir anlaşma zemini oluşturulamamıştır.

Sınırdaki soydaşlarına yapılan mezalimlere rağmen Türk ordusu Kafkasya'ya müdahale için iki yıla yakın bir süre beklemiş, Mütareke hududunu aşmamış, problemi barış yoluyla çözmek konusunda sabrını göstermişti. Ancak hem uluslararası durumun biraz daha uygun hale gelmesi, hem de Ermeni zulmü karşısında kontrolü tamamen kaybetmeden 20 Eylül 1920'de, Kazım Karabekir'e XV. Kolordu ile harekete geçmesi kararı bildirilecektir (**Karabekir, 1960: 886 vd.**). Kazım Karabekir zaten bütün hazırlıklarını tamamlamış olarak beklemektedir. Kazım Paşa XV. Kolordu Kumandanlığı'ndan Şark Cephesi Kumandanlığı'na terfi ettirilmiş, Hariciye Vekaleti'nin 7 Temmuz 1920'de Ermenilere verdiği ultimatoма cevap verilmemesi de harekatta bir etken olmuştu (**Atatürk, II, 1982: 436-487**). Harekatın Ermenilerin zararını önlemekten başka bir amacı olmadığı da Ahmet Muhtar Bey tarafından Mecliste beyan edilmişti (**GCZ, I, 1985: 285 vd.**).

Ermenilerin Nisan ayından itibaren General Osebyans ve Vali Korganov ve Alay Komutanı Mirmanof'un emirleriyle Kars ve Sarıkamış yöresindeki köylerde mezalime başlamaları (**Dayı, 1997: 244 vd.**) ve 11 Haziran'da Erivan güneyindeki İslam köylerini topa tutup Nahcivan'a üzerine yönelmesi, 21 Haziran günü de, Oltu üzerine taarruz geçmeleri TBMM Hükümeti'nin sabrının taşmasına sebep oldu. Moskova'ya gitmekte olan Ali Fuat Paşa Heyeti de İran yoluyla gitmeye çalışmış, aynı tehlike ile karşılaşınca

Trabzon üzerinden motorla gitmek durumunda kalmıştı (**Karabekir, 1991: 245; Cebesoy, 1982: 159 vd.**). Dahası Ermeni Cumhurbaşkanı Hattissian 19 Temmuz'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D.G. Osborne'a, "Türk illerini ivedilikle işgal etmesi için Ermenistan'a yetki verilmesini, Yunanlılar Anadolu'da harekete geçtiklerinde Ermenilerin Trabzon'dan yapılacak Müttefik desteği ile başarılı olacaklarını" iletmışti. Lord Curzon bu fikri benimsemedi. İngiliz Albay Stokes da Gürcistan yönetiminin Ermenilere gizlice elinden gelen yardımı yapacağını ancak vaad edilen yirmi bin sterlinin sağlanmasını istiyordu (**Sonyel, II, 1991: 26 vd.**). Bu sıralarda bölgedeki İtilaf Komiserleri de Ankara- Moskova ilişkileri ile, Türk-Ermeni mücadelesi hakkında hemen harekattan kısa süre öncesinde ve hareket başladıktan sonra bazı tahminlerini ve görüşlerini yetkililerine rapor ediyorlardı. 2 Eylül'de O. Murray'den İngiliz Dışişleri Bakanlığına ulaştırılan raporlarda Ermenilerin Bolşeviklerle işbirliği yaparak Azerilere karşı savaşacakları, gönderilen silahları Azerilere karşı Bolşeviklerin lehine kullanacakları belirtilirken, 8 Ekim 1920'de Tiflis'teki Albay Stokes'tan Curzon'a verilen raporda; Mustafa Kemal ile Bolşeviklerin Ermenilere karşı birleştikleri ve Trabzon işgal edilerek Ermenilere acil yardım yapılması isteniyordu (**Şimşir, II, 1975: 290-294**). Bu çabalar 20 Eylül'de Kazım Karabekir komutasında Ermeni hareketinin başlamasıyla daha da yoğunlaşmıştı. Harekat sırasında Ermenilerin katledildiği propagandası ayyuka çıkmışken, Türk ordusunun hareket sırasında gayet düzenli ve propaganda edilen olayların olmadığını kendi gözlemleri olarak beyan eden Batılılar da mevcuttu (**Karabekir, 1991: 897, 911-917**).

28 Eylül 1920'de Türk ordusu bütün cephelerde harekete geçmiş, (**Karabekir, 1960: 899 vd.; TİH III, 1995: 225-235**) Ermenilerin katledildiği propagandasına rağmen başarılı bir hareket icra ederek 17 Kasım'da Ermenileri mütarekeye mecbur bırakmıştı. Bu sıralarda İngiliz temsilcilerin beklentileri ve hatta temennileri, Türk ordusunun bölgeye girmesiyle Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir nüfuz çatışmasının çıkmasıydı.. Tiflis'teki Albay Stokes'ın 6 Kasım'da Lord Curzon'a çektiği telgrafta; Ermenistan'ın Türkler tarafından işgalinin Ortadoğu'daki durumu değiştirdiği, Türklerle Bolşeviklerin Azerbaycan için anlaşmazlığa düşeceği ve buna göre politika üretilmesi gerektiğini belirtmiş, 22 Kasım'da da Kemalist-Bolşevik ittifakına karşı Gürcü-Ermeni ittifakının sağlanması ve desteklenmesini önermişti (**Şimşir, II, 1975: 393, 414**). Neticede 27 Kasım'da Gümrü'de başlayan görüşmeler, 2-3 Aralık 1920'de imzalanan anlaşmayla, Sevr Anlaşması'nın Ermenistan sınırları içinde gösterdiği Doğu vilayetleri ile 1878'de Rusya'ya bırakılan Kars Türkiye'ye verildi (**TİH, III, 1995: 235; AMDP, I, 1981: 516-528**). Türkiye Gümrü'yü bırakırken, Osmanlı sınırları içinde Ermeni çoğunluğun bulunduğu hiçbir arazi parçasının olmadığı, Ermeni devletinin ancak iç güvenliği sağlayacak kadar askeri güç bulundurabileceği, Ermeni Hükümeti isterse Türkiye'nin iç ve dış tehlikelere karşı Ermenistan'a yardım edeceği, Ermenistan'ın Sevr Anlaşması'nı yok saydığı, tarafların her türlü yollardan serbest geçiş hakkı bulunması şartları taraflarca kabul edilmişti (**Gönlübol-Sar..., I, 1982: 25 vd**). Anlaşma TBMM'nin ilk siyasi anlaşması, Misak-ı Milli'yi tanıyan ilk anlaşma, Anadolu'da Ermeni yurdu sayılacak nüfus bakımından çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu bir yer olmadığı, Erzurum-Bakü demiryolunun açılması bakımından önemli avantajlar sağlamıştı. Doğu sınırında barışın gerçekleşmesi, Ermeni zulmünün bitmesi de önemli bir sonuçtu.

Kazım Karabekir'in Artvin ve Ardahan'ı almak için Gürcüler üzerine harekate devam ettiği sıralarda, Mart ayı ortalarında Gürcistan'da Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiş, Rusya ile Türkiye Kafkasya'daki fiili durumu bir anlaşma ile resmileştirmeye yönelmişlerdi. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Anlaşması Gümrü Anlaşması'nın yerini almış, Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından sonra, 13 Ekim 1921'de de Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile Kars anlaşması yapılmıştı. Böylece

10 MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA KARS VE YÖRESİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ

Türkiye'nin doğu sınırları belirleniyor, bu hükümetler Misk-ı Milli'yi kabul ediyorlardı. Ermeniler o gün için yaşanan gelişmelerden önemli sonuçlar da çıkarmışlardı. Fakat 1920 yılının sonlarına doğru, Ermenistan'ın Sovyetleşmesine engel olamadıkları gibi, o zamana kadar yaptıkları hatalar konusunda birtakım öz eleştirilerde bulunmaktan öteye de hiçbir tavır geliştirememişlerdir. Daha Gümrü Anlaşması'nın hemen sonrasında TBMM ve Kazım Karabekir'e yazdıkları pişmanlık ifadeleri ile dolu mektuplardan başka itirafları da olmuştu. Ermeniler 1877'den beri en çok Rusya'ya güvenmişler, gerek Türklere ve gerekse Kafkasya'daki komşularına karşı mücadelelerinde en çok yardımı bu devletten görmüşlerdi. 1918'de Ermenistan kurulduğunda Ermeniler, rejim değişikliğine rağmen yine bu devletin kendi yayılmacılığına müsaade edeceklerini ve yardımda bulunacaklarını umdular. Müttefiklerle Sovyetler arasındaki rekabet ve mücadele Ermenilerin Çarları tercih etmesi sonucunu getirdi. Müttefikler Kafkasya'da tutunamayınca Ermenistan'ın Bolşeviklerin eline geçmesi kaçınılmaz oldu. Gümrü Anlaşması'ndan hemen sonra Taşnaklar ve Bolşevikler arasında iktidar mücadelesi başladıysa da, Bolşevikler duruma kısa sürede hakim oldular. Ermeni Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı Ohannes Kaçaznuni, 1923'te Bükreş'te, "Ermenilerin Rusya'yı körü körüne kucakladıklarını, bu devletin kendi çıkarları için Ermenileri harcamakta tereddüt etmediğini" kaydettikten sonra, yandaşlarını mahcup edeceğini bildiği, fakat saklamayacağı hayati gerçekler olarak da şunları ifade ediyordu: "Ermeni İhtilalci Federasyonu'nun artık yapacağı bir şey kalmamıştır. Taşnaksutyun'un kendi geçmişi ve Ermeni davasına yapacağı üstün bir nihai görev de vardır. O da kendi kararıyla varlığına son vermesi olacaktır... Partimiz varoluş sebebini kaybetmiştir" (**Hovannisian I, 1971: 360-415**). Onun için 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği dağılırken eski tahrik ve teşvikler yenilemeyen ihtiraslar yeniden gündeme geldi. Türk-Ermeni ilişkileri tekrar bir kargaşa ve bunalım ortamına sürüklendi. Günümüzde geçmişi unutan, vereceği acıları ve kaybettireceklerini unutmış görünmenin hiçbir tarafa faydası bulunmamaktadır. Onun için bugün tarafların menfaatine olacak yegane tavır, Türk-Ermeni diyalogunu bir an evvel sağlamak ve bölge dışı güçlerin yöredeki etkinliğini ortadan kaldırmaktır.

KISALTMALAR

- ABGKAEM: Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi.
EKAHİ: Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi.
TDT: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü.
SDFP: Soviet Documents on Foreign Policy I.
YTKDAS: Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu.
AOD: Armenians in Ottoman Documents 1915-1920.
TKAE: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
TİH: Türk İstiklal Harbi III, Doğu Cephesi.
BDHTHKC: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi.
BBOADN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus.
İADOMH: İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaika Müstenid Malumat.
AMDP: Atatürk'ün Milli Dış Politikası I.

KAYNAKÇA

- ADAMOF, E., (2001) **Çarlık Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması**, İstanbul.
- AKÇORA, Ergünöz, (1994) **Van ve Çevresinde Ermeni İsyamları**, İstanbul.
- AKGÜN, Seçil, (1981) **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul.
- ALTINAY, Ahmed Refik, (1919) **Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler**, İstanbul.
- ANADOL, Cemal, (1982) **Ermeni Dosyası**, İstanbul.
- Armenians in Ottoman Documents 1915-1920**, (1995) Ankara.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III, 1919-1920**, (1997) Ankara.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi IV, 1920-1922**, (1998) Ankara.
- ATASE Arşivi, Kls. 23, D. 151, F. 4, 8, ve Kls.251, D. 7, F. 7-41, 7-42, Kls.1, D. 126, F. 95
- ATATÜRK, **Nutuk II**, (1982) İstanbul.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası I**, (1983) Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Umumi**, Umumi 10490, Hususi 102, Karton 124.
- BAYSAL, Bekir Sıtkı, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", **Atatürk Konferansları III**
- BAYUR, Hikmet, (1971) **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Ankara.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, (1981) **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Kent Basımevi.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III, Kafkas Cephesi**, (1993) Ankara.
- BOLSOVER, G.H. "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", (Neşreden: Y.T.Kurat) **Belleten XIII/ 51**, Temmuz 1949.
- CEBESOY, Ali Fuat, (1982) **Moskova Hatıraları**, Ankara.
- CUİNÉT, Vital, (1891,1892) **La Turquie D'Asie**, C. I-II, Paris.
- DAYI, Esin, (1997) **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum.
- DOĞANAY, Rahmi, (2001) **Milli Mücadele'de Karadeniz(1919-1922)**, Ankara.
- DURSUNOĞLU, Cevad, (2000) **Milli Mücadelede Erzurum**, İstanbul.
- DURU, Orhan, (1978) **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, (1983) Ankara.
- EROL, Mine, (1973) **Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyükelçisi A. Rüstem Bey**, Ankara.
- EVANS, Lavrence, (1971) **Türkiye'nin paylaşılması 1914-1918**, İstanbul. Çev. Tevfik Alanay
- GEORGE, Lloyd, (1938) **The Truth About Peace Treaties II**, Londra.
- GÖKDEMİR, A.Ender, (1989) **Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara.
- GÖNLÜBOL, Mehmet-Cem Sar, ..., (1982) **Olaylarla Türk Dış Politikası I**, Ankara.
- GRABİLL, Joseph L.,(1971) "Clamorous Armenianism" **Protestant Diplomacy And**

12 **MONDROS MÜTAREKESİNDEN SONRA KARS VE YÖRESİNDE
ERMENİ FAALİYETLERİ**

Near East, Minneapolis.

- GÜRÜN, Kamuran, (1983) **Ermeni Dosyası**, Ankara.
- HARTİLL, Ramsden, (1990) **Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922**, İstanbul. Çev. Sipahi Çataltepe
- HOPKİRK, Peter, (1995) **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, İstanbul. Çev. Mehmet Harmancı
- HOVANNİSİAN, R.G., (1971) **The Republic of Armenia I**, Los Angeles.
- İLTER, E. (1996) "Ermeni Meselesi'nin Doğusunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", OTAM 7, Ankara.
- JAESCHKE, Gotthard, (1986) **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara.
- KARABEKİR, Kazım, (1960) **İstiklal Harbimiz**, İstanbul.
- , (1995) **Ermeni Dosyası**, İstanbul.
- , (1939) **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, İstanbul.
- , (1991) **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi 11918-1920**, Ankara.
- KORGANOF, G., (1970) **La Participation Des Armeniens a'la Guerre Mondiale 1914-1918**, Paris 1927.
- KRİKORİAN, Meshob K., (1977) **Armenians In The Service of the Ottoman Empire 1860-1908**, Boston.
- KURAT, Akdes Nimet, (1990) **Türkiye ve Rusya**, Ankara.
- LENİN, V.İ., (1993) **Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları**, Sol Yayınları.
- LIBARİDİAN, Gerard J., (2002) **Ermenilerin Devletleşme Sınavı**, İstanbul. Çev. Alma Taşlıca
- MCCARTY, Justin, (1983) **Muslims and Minorities, (The Populatin of Ottoman Anatolia and The End of The Empire)**, New York.
- OLCAY, Osman, (1981) **Sevres Anlaşmasına Doğru**, Ankara.
- OSMANLI Harbiye Nezareti, (1919) **1919 Temmuz Ayı İçinde Kafkasya'da Türklere Karşı Yapıldığı Haber Alınan Ermeni Mezalimi**, İstanbul.
- OSMANLI Harbiye Nezareti, (1919) **İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenid Malumat**, İstanbul.
- RAWLİNSON, A., (1923) **Adventures in The Near East**, London.
- SARAL, Ahmet Hulki, (1972) **Türkiye'de Ermeni Meselesi**, Ankara.
- SELEK, Sebahattin, (1981) **Anadolu İhtilali**, İstanbul.
- SONYEL, Salahi R., "1919 yılı İngiliz Belgelerinin ışığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet", **Türk Kültürü**, Yıl:1970, Sayı:89.
- , "1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet", **Türk Kültürü**, Yıl:1969, Sayı:85.
- , (1993) **Minorities and the Destruction of The Ottoman Empire**, Ankara.
- , (1991) **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara.

- Soviet Documents On Foreign Policy I**, (1951) New York.
ŞİMŞİR, Bilal, (1973) **İngiliz Belgelerinde Atatürk I**, Ankara.
TBMM Gizli Celse Zabıtları I, (1985) Ankara.
Türk İstiklal Harbi III, Doğu Cephesi, (1995) Ankara.
TÜRKGELDİ, Ali Fuat, (1948) **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara.
TÜRKÖZÜ, Kemal, (1995) **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Ankara.
ULAGAY, Osman, (1974) **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul.
ULUBELEN, Erol, (1982) **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul.
Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, (1991) Kars
YERASİMOS, Stefanos- Feroz Ahmad..., (2001) **Türkler, Ermeniler, Kürtler**, İzmir.